

HARİZMŞAH ALÂÜ'D-DÎN "TEKİŞ,, İN ADI HAKKINDA

HİKMET BAYUR

Bay Fuad Köprülü bundan önceki makalemizde anılan "Türk Onomastique'i hakkında,, başlıklı yazısında bizim doğru yazmış olduğumuz Delhi Sultanı "İletmiş,, in adını "İltutmuş,, diye yersiz olarak düzeltmek isterken Hindistan Tarihimizin aynı ilk cildinde s. 260 ve 291'de yanlış olarak "Tüküş,, diye yazmış olduğumuz Hârizmşah Tekiş'in adı üzerinde bizim eserimiz dolasiyle durmamıştır. Ancak onun Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın "Türkiye tarihi, Selçuklular devri,, adlı eserinde bulunduğunu söylediği "Tekeş,, biçimini düzeltmek istemiştir. Bunu yaparken kendisi de eski bir yanlışını tekrarlamıştır; zira doğru okunuşu "Tekiş,, olan bu adın "Töküş,, veya "Tökiş,, diye okunması gerektiğini iddia etmiştir¹.

Bu vesile ile hem Hindistan tarihimizin ilk cildindeki kendi yanlışımızı, hem de Bay Fuat Köprülü'nün M. H. Yınanç'ın yanlışını düzeltmek iddiasıyla tekrarladığı kendisinin eski bir yanlışını doğrulamaya çalışacağız.

Bay Fuat Köprülü "Türk Onomastique'i hakkında,, adlı makalesinde (S. 222, haşiye 2) şöyle der :

"Meselâ W. Barthold gibi Türk filolojisine de yabancı olmayan büyük bir tarihçinin eski metinlerde تکیش şeklinde zapt edilen

¹ Bay Fuad Köprülü Tabakat-ı Nâsirî mütercimi G. H. Raverty'nin C. Mengubirdi (Menguverdi) hakkındaki kanaatini (Anılan makale s. 222, haşiye 1) kabul edip delilleri arasında sayışına göre onun Tekiş hakkındaki kanaatini de nazar-ı itibare alabilirdi. G. H. Raverty «Takish» diye yazmaktadır. İngilizce'de «a» harfi geael olarak bizim «e» harfimize tekabül eder ve öyle okunur; bu «a» harfinin bizdeki «a» gibi okunması gerekince üzerine bir türlü üstün işareti konularak «ā» diye yazılır. Keza Raverty, «i» yi esre işareti ve «î» yi «ye» ü harfi mukabilinde kullandığını Tabakat-ı Nâsirî başında «System of Pronunciation» başlığı altında yazar. İngilizce'de «sh» in bizdeki «ş» nin karşılığı olduğunu da söylemiştik. Buna göre Raverty'nin «Takish» diye yazdığı adı bizim yazımızla «Tekiş» diye okuyor demektir.

ve gerek Selçuklar gerek Hârizmşahlar sülâlelerinde tesadüf olunan ismi "Takaş,, şeklinde ² okuduğu görülüyor ki, bütün garp tarihçileri ve müsteşrikleri tarafından kabul edilen bu şeklin Töküş (veya Tökiş) tarzında okunması icap ettiğini kat'i delillerle meydana koymuştum (Uran kabiyesi, Belleten sayı 26, s. 232, not 17) „.

Bay Fuat Köprülü'nün burada adı geçen yazısında bahsettiği delillerin ilk ikisini "Devletşah Tezkiresi,, nde (s.114) ve "Lübabü'l-Elbâb,, da (II, s. 342) تکش adının ilk iki harfi üzerinde zamme bulunması teşkil eder. Ondan sonra B. F. Köprülü şu delili ileri sürer ; burada sözü kendisine bırakıyoruz :

*Bunlara ilâve olarak daha kuvvetli bir delil zikrederim : onun muasırlarından meşhur İran şairi Kemâl İsfahanî'nin yazdığı ش kafiyeyle bir kasidede, bu isim bir mısraın sonundaki kafiyeyle teşkil ettiği cihetle Tökiş (veya Tükiş) tarzında okunulmak mecburiyeti vardır :

ای ز رایت ملک و دین در نازش و در پرورش
ای شهنشاه فریدون فر اسکندر منش
.....
با فلک کفتم کجا دانی پناهی انجمنانک
بخت افتاده شود در سایه او منتش
صبح صادق بال خندان اشارت کرد و گفت
درکه سلطان علاالدین و الدنیا تکش

(Hadi Hasan, Falaki-i-Shirvani : His times, life and works. James G. Forlong Fund. Vol. VI, London 1929, s. 32). Şairin burada, İran şiirinin eski bir an'anesine tâbi olarak kafiye zaruretiyle Töküş kelimesini bu şekle sokmakta mahzur görmediği, ve esasen fonetik bakımınca Töküş veya Tökiş şekilleri arasında büyük bir fark bulunmadığı kendiliğinden anlaşılır. Şive farkına göre Töküş şeklinde de okunabilecek olan bu kelimenin manası da bu suretle kolayca meydana çıkmaktadır. (Dövüş, mücadele, savaş manasında ; veya aynı emir sigası olarak). Eski Türk isimleri arasında buna benzeyenlere tesadüf olunur : Meselâ Selçuklular'da gördüğümüz Tutuş ismi gibi...»

Bir veya birkaç beytin vezin ve kafiyesinin bir adın okunmasını tesbit için ya faydası vardır veya yoktur. Eğer var ise —ki

² Barthold'un İngilizce «Turkestan down to the Mogol invasion» adlı eserinde ve bütün doğu tarihine ait İngilizce eserlerde «a», üzerinde bir türlü med işaretini olmadıkça bizdeki «e» gibi okunur. Dolayısıyla Barthold bu adı «Takaş» diye değil «Tekeş» diye okumuştur.

biz bu düşüncedeyiz— bu beytlerde نکش kelimesi hep “iş,, le bitea kelimelerle hemkafiye oluşuna göre onun “kef,,ini “esre,, ile okuyup bu adın “kiş,, ile bittiğini kabul etmek gerekir. Bay Fuad Köprülü'nün yaptığı gibi “Şairin burada, İran şiirinin eski bir an'anesine tâbi olarak, kafiye zaruretiyle Töküş kelimesini bu şekle sokmakta mahzur görmedi,, demek esasen bu beyitlerin نکش adının okunmasına yardım bakımından hiçbir önemi yok demeğe varır ki bu takdirde yukarda onlardan faydalanmaya hiç kalkışılmamalıydı. Hem bu beyitleri delil gibi kullanmak, hem de şairin kafiye zarureti dolayısıyla bu adın biçimini bozduğunu söylemek doğru değildir; çünkü o takdirde bu beyitlere dayanılarak «تکش» in son hecesini keş, kiş, kış, kuş, küş, koş, kōş diye de okumak caiz olur.

Bizce bu beyitler son hecenin “kiş,, olduğuna kesin bir delildir ve Devletşah Tezkiresi ile Lübâbü'l-elbâb'daki harekelemenin yanlışlığını ispat eder.

Ancak bu beyitler نکش in ilk hecesinin de nasıl harekelenmiş olduğunu bir dereceye kadar gösterir; çünkü şair kafiye olarak kullandığı heceden bir evvelki heceleri fethalı (üstün) olmak üzere aynı surette seçmiştir. Bunlar “perveriş, meniş, münte'iş,, oluşuna göre sözü geçen Hârizmşahın adının “Tekiş,, olması tabiidir. Her halde kasidedi Tekiş adına uygun düşürmek endişesiyle bu kelimeleri seçmiş ve vuayelsiz yazıla gelen bu adın tam okunuşunu göstermek istemiş olmalıdır. Kemâl İsfahani gibi edebî mahareti yüksek bir şairin mısra sonunda heceleri üstün ve esire ile biten kelimeler kullanırken âhengi bozabilecek olan ötüre ve esireli Tökis'i kullanması hâtıra gelmez.

İbn-i Yemîn diye ünlü olan Emir Fahrü'd-dîn Mahmud b. Yemîni'd-dîn Tuğrâi (Doğ. 685/1283; ölm. 769/1368) divanından aşağı koyduğumuz dokuz beyt dahi “Tekiş,, adındaki son hecenin “kiş,, olduğunu ispat eder³:

می کشد ابن یمن از ناشناسی سرزنش	کر بعب انقلاب روزکار بی ثبات
تا بکوش جان فرو خواند بیبغام از منش	مشفق فرزانه ای باید ز هر تهمت بری
رنج دل باشد نصیب مردم والا منش	کز صروف روزکار آمن بود هر سفله طبع
وین قضا بر لوح جانها از قلم شد منتقش	عقل کار آگاه داند کز خطر حیزد خطر

³ Divan-ı Kitaât ve Rubâiyyât-ı İbn-i Yemîn (Tahrân 1318), s. 188, beyit 3738-3746.

شهرهٔ آفاق کردد هر شجاع مقتحم
در جهان وقتی رواج زر همی آید پدید
در خول ذکر ماند هر جیان مرتمش
سکه نتواند تصرف کردن اندر سیم و زر
کاندر آتش بارها پلایدش زرگر زغش
هر که باور می ندارد بی ثباتی جهان
تا ز پولادش نکرده چهره اول منخدش
وانکه چون ابن یمن از کار دهر آگاه نیست
از برای او بر آئین مثل کوبند عش
کو بین احوال خوارزم از پس سلطان تکش⁴

Görüldüğü gibi burada da bütün ikinci mısraların kafiyeleleri "iş" dir. Hatta altıncı ve sekizinci beyitlerin son mısra'ları زَغِش ve کَوْنِنْدُ عِش la bitmeseydi, ser (zeniş), meniş, mün (tekiş), mür (teiş), mün (hediş) kelimelerinin "Tekiş," le sec' halinde olduklarına hükmederek bu adın ilk hecesini de bunlara dayanarak "Te," olarak tesbit etmek kabil olurdu.

Bu hükümdarın adı Düsturnâme-i Enveri'de dahi geçer (Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, adet 15, İstanbul 1928; Mükrimin Halil Yınanç neşri, s. 10, beyit 5 ve 17).

5. Beyit şöyledir:

اولوسی سلطان علاءالدین تکش
بولدِر اکا بردن کجیسی پرورش

Buradaki kafiye — ortada bir mesnevî mevzubahs olduğuna göre — yalnız iki mısra arasında bulunduğundan yalnız son hecenin "kiş," olduğuna delil sayacağız. Mamafih "Perveriş," in "veriş," i ile Tekiş'in de uygun düştüğü düşünülebilir.

17. beyit ise şöyledir:

کلدی پس سلطان محمد تَر (== بر) تَکِش
قِلجیلَه کلدی الندن چوق ایش

⁴ İbn-i Yemîn bu sebatı olmıyan dünyanın inkılabı ile düştüğü durumdan dolayı bir cahilden serzenişlere maruz kalıyor. — Her türlü töhmetten berî şefkatli bir âkil lâzımdır. Tâ ki benden bu haberi o cahilin can kulağına söylesin. — Bütün fena yaratılışlı insanlar zamanın hadisatından emindirler. Zahmet ve meşakkat daima büyük adamların nasibidir. — Dünyanın işlerine vâkıf olan bir akıl bilir ki şöhret âfettir. Kaza kalemi hunu can levhalarına nakş etmiştir. — Canını esirgemiyen her cesur dünyaca meşhur olur, titreyen her korkak nisyan köşesinde kalır. — Kuyumcu altını birkaç defa ateş üzerinde eritip içindeki karışık şeyleri çıkarmadan o altın revaç bulmaz. — Bu zamanın sebatısızlığına inanmıyanlara şu meseli söylesinler. («İş» ile başlayan bu meselin tamamı bulunamadı.) — İbn-i Yemîn gibi bu feleğin sebatısızlığına vakıf olmıyanlara söyle, Sultan Tekiş'ten sonra gidip Hârezmin ahvalini görsünler.

Bu beyitte “Tekiş,, adı harekelenmiştir ve bu iki mısra Kemal İsfahani'nin kasidesindeki dört kafiye ile bir arada ele alınırsa kesin bir delil teşkil eder.

Kelimenin manası : Bay Fuat Köprülü kendisinin en kuvvetli saydığı delilinin hilâfına olarak “Tekiş,, i Töküş veya Tökiş diye okuduktan sonra telaffuz yakınlığına dayanarak bunun “Dövüş,, anlamında olduğunu ileri sürüyor.

Divan u Lugati't-Türk onun bu manalandırmasının yerinde olmadığını gösterir.

Divan, cenk ve savaş anlamında olmak üzere “kef,, ile değil “kaf,, ile bir تَقِشْ = Tokış (Tercüme C. I, 367) kelimesini veriyor, bir de تَقُشْ = Tokuş biçimi (II. 83, satır 23) bir beyitte geçiyor.

Yine Divan I. s. 367 da تَقِشْ Tokiş'i öz ad olarak veriyor.

Andığımız Divan'da “Kef,, le yazılmış ve تَكِشْ diye harekelenmiş üç kelime vardır.

Birincisi, değiş, değişme. mübadele.

İkincisi de her şeyin sonu bitimi anlamındadır.

Üçüncüsü ise erkek adı diye gösterilmektedir⁵.

Özet olarak görülüyor ki insan adı olarak kullanılan biri “kaf,,la

yazılıp تَقِشْ = Tokış diye veya تَقُشْ = Tokuş diye okunan ve savaş anlamında olan, öbürü ise “kef,, le yazılıp تَكِشْ = Tekiş diye okunan ve gaye, hedef anlamında olan iki kelime vardır ve Tokiş'le Tekiş öz ad dahi olmaktadırlar.

Hârizmşah Alâû'd-dîn'in adı eski eserlerde hep تَكِشْ diye geçtiğine göre Tekiş'dir ve anlamı yukarda görülmüştür. Bay Fuat Köprülü'nün ona vermek istediği anlamın doğru olması için onun “kaf,, la yazılması gerekirdi.

⁵ Bu üçüncü «Tekiş» için Bay Besim Atalay şu haşiyeyi yazmıştır :

« Basma nüsha ve Brockelman'da «Tekiş» şeklinde geçen bu kelime bence yanlıştır; çünkü bu kelime, kişi adı olarak Batı Anadolu'da kullanılmaktadır. Hala oğullarına «Tekeş oğulları» denir. Macarlar dahi bu adı böylece kullanırlarmış. Kelime «Teke» ve «eş» den uğrulmuştur. Bk. «Türk Büyükleri». Yazma nüshada dahi bu şekilde iken bir düzeltme yaparak kırmızı mürekkeple تَكِشْ şeklinde harekelenmiş ».

Divan'da bulunan *تَشْتِي* = Tokuşti gibi (II.103) türemiş kelimeler üzerinde durmayacağız; çünkü bunlar esasa bir şey eklemeler. Değmek ve muhakeme edilmek anlamında olan *تَكْشَدِي* = Teğişti (II. 105) ve konumuza yakınlığı görülmeyen *تُكْشَدِي* (yerine göre tüşüşti, tüşüşdi, tokuşdi (türlü nesnelere dövmeğe yarışmak, II.106) ve *تَكِشْتِي* (dikişden; II.106) üzerinde durmayı gereksiz buluyoruz⁶.

⁶ Bütün bu tafsilâttan sonra şunu da eklemeliyiz ki Bay Fuat Köprülü'nün «Türk Onomastique'i hakkında» adlı makalesinde (s. 222, haşiye 2'nin s. 223 deki devamı) iddia ettiği gibi Prof. Mükrimin Halil Yinanç «Türkiye tarihi, Selçuklar devri, İstanbul 1943» adlı eserinin s. 86'sında Tekiş'i hiç anmamaktadır. Buna mukabil aynı eserde Selçuklu Tekiş'i iki yerde, s. 145 ve 146 da ve Harizmşah Tekiş'i de bir yerde s. 168 de anmaktadır.

Bu üç yerde de anılan hükümdarların adları doğru olarak «Tekiş» diye yazılmıştır. B. F. Köprülü'nün yanlış olarak Töküş veya Töküş diye düzeltmeğe kalkıştığı «Tekeş» biçimine yukarıda sözü geçen eserin neresinde rast geldiğini ve o uzun tenkidi ne diye yaptığını merak ettik.